

ДО ПРОБЛЕМИ МОВИ ТРИПІЛЬСЬКОЇ КУЛЬТУРИ

Рожченко З.В.

Київський національний університет імені Тараса Шевченка

Протягом останніх років у науковій періодиці з'явилася низка праць надзвичайно талановитого і плідного дослідника Ю.Л.Мосенкіса, присвячена проблемам походження і розвитку мови, зокрема і дописемного періоду. Творчий діапазон науковця дуже широкий: дослідження давньокритської, фригійської, етрусської, давньокіпрської, давньогрецької, кімерійської мов, дешифрування Фестського диска і спостереження першої писемної фіксації вірменської мови, а також дослідження кавказьких мов у їх історичному розвитку. Це не може не викликати поваги. Тому є сподівання, що деякі запитання, які виникають у зв'язку з однією із останніх праць автора ("Мова трипільської культури") [Мосенкіс 2001], не образять колегу, а лише допоможуть у його сміливих пошуках.

Трипільська культура досягла найбільшого розквіту між 3500 та 2700 рр. до н.е. на території сучасної України і була безписемною [Всемирная история 1956: 238-240]. Тому припущення про мову трипільців можна робити лише виходячи із порівняльно-історичних досліджень. Хоча трипільська культура із висоти ХХІ століття може видаватися ровесницею давньоєгипетської або шумерської, де письмо на той час вже існувало, і це, безперечно, дає можливість проведення певних паралелей з більшим ступенем вірогідності.

Найбільш яскравими ідеями монографії Ю.Л.Мосенкіса є 1) доведення існування трипільського мовного субстрату в сучасних слов'янських мовах (зокрема в українській), а також 2) доведення можливості зв'язків цього субстрату із сучасними кавказькими мовами. Через відсутність будь-яких писемних джерел мови трипільців для встановлення її спорідненості з іншими мовами лінгвіст може використати непрямі свідчення: насамперед, археологічні, антропологічні та історичні джерела, а також матеріали з ономастики і, нарешті, порівняння спільного лексичного фонду народів, якимось чином дотичних до цієї культури. Це ті методи, якими традиційно користуються в порівняльно-історичних дослідженнях і які за умови вмілого і добросовісного використання завжди дають успішні результати. Отже, методологія дослідження мови трипільської культури не викликає сумнівів. Проте деякі постулати логічних міркувань Ю.Л.Мосенкіса не завжди видаються такими вже непохитними.

У вступній частині своєї монографії автор посилається на працю видатного історика радянського періоду Б.О.Рибакова, роблячи висновок, що цитований автор висловився на користь індоіранської **мовної** належності трипільців [Мосенкіс 2001: 10]. Якщо уважно почитати згадане дослідження Б.О.Рибакова [Рибаков 1981], буде видно, що в цьому питанні він зовсім не був таким категоричним. Будучи істориком, а не філологом, і торкаючись мовних питань, Б.О.Рибаков завжди посилається на праці лінгвістів, насамперед Б.В.Горнунга. Тому власні спостереження і висновки академіка Рибакова завжди стосуються виключно пам'яток матеріальної культури, що, звичайно, не заважає використовувати ці результати лінгвістам у своїх дослідженнях. Проте це означає,

що в своєму висловлюванні: “Цілком можливо, що певна частина трипільських племен виявилася субстратом виокремлених праслов’ян”, – Б.О.Рибаков термін “субстрат” вжив аж ніяк не в лінгвістичному, а в загальнофілософському значенні, тобто маючи на увазі загальну матеріальну основу явищ об’єктивної дійсності. Можна помітити, що Б.О.Рибаков вважає трипільську культуру субстратом лише частини праслов’ян, а саме тих, що розмістилися на схід від Вісли, при цьому знову ж таки посилаючись на Б.В.Горнунга [Рибаков 1981: 148-149]. Це досить суттєва деталь, оскільки мовний субстрат і субстрат матеріальної культури – поняття нетотожні. Хоча не виключено, що в певних історичних умовах і географічних межах вони можуть накладатися, але в кожному конкретному випадку це потребує спеціального доведення. Постулювати ж субстратність трипільської мови відносно сучасної української, спираючись саме на працю Б.О.Рибакова, некоректно з точки зору логіки.

Проте цілком логічно припустити, що слов’яни, які сформувалися етнічно на тих самих територіях, що й трипільці, приблизно в VI – VII ст. н.е., могли запозичити якісь елементи з трипільської мови. Зауважимо, що між трипільською мовою і слов’янськими відстань щонайменше у 3000 років. Отже, для лінгвістів принциповим є питання про характер зв’язків трипільців і слов’ян: чи вони перебували у генетичній спорідненості, чи трипільці були просто попередниками слов’ян на спільній для них території розселення, і ці мови не є спорідненими. Притому в кожному разі трипільська мова може бути джерелом субстрату.

Ю.Л.Мосенкіс висуває гіпотезу про те, що мова трипільської культури не просто неіндоєвропейська, а доіндоєвропейська, крім того, вона є близькою до неіндоєвропейських мов Балкан, Східного Середземномор’я, Малої Азії, а також Піренеїв і Кавказу [Мосенкіс 2001: 13-14]. Отже, попередниками індоєвропейців в Європі були насамперед носії іберо-кавказьких мов. Щоправда, тут обов’язково виникає питання про напрямки і час міграційних процесів. Не відкидаючи в принципі такої можливості, хотілося б звернути увагу на аргументацію.

Основними прикладами зв’язків мови трипільської культури з іберо-кавказькими мовами стала українська топоніміка. Зауважимо лише, що власні назви зачасту є деетимологізованими, зі втраченою внутрішньою формою. Знову ж таки питання розпадається на дві частини: 1) чи є дана назва саме трипільською за походженням і 2) чи є ця назва, якщо вона трипільська, пов’язаною саме з іберо-кавказькими мовами. Комплексно ця проблема не вирішується. Щоб упевнено говорити про трипільське (а не, скажімо, угро-фінське походження), необхідно спиратися на якісь факти, а не на припущення. Твердити, що українські назви є трипільського походження лише на тій підставі, що вони подібні до деяких окремих слів із різних, та ще й нерівною мірою споріднених кавказьких мов (абхазько-адигейських, нахсько-дагестанських і картвельських) – не дуже переконливо, хоча все це може бути вірогідним. Наводить на сумніви той факт, що досі не встановлені закономірні фонетичні відповідності між прामовами усіх трьох груп, зокрема немає відповідностей для доведення спорідненості гірських кавказьких мов: абхазо-адигейських та нахсько-дагестанських [Лингвистический

энциклопедический словарь, далі ЛЕС 1990: 208]. Висловлюються також припущення про можливість набутої, а не генетичної спорідненості між картвельськими та абхазо-адигейськими мовами.

Українським гідронімам з північно- та південнокавказькими паралелями присвячено два підрозділи аналізованої монографії. Розглядаючи етимологію назви Дунай та подібних до неї за звучанням назв Дністер та Дніпро, Ю.Л.Мосенкіс із невідомих причин оминає досить популярне припущення про їх скіфо-сарматське походження. Ця версія подається навіть у підручнику зі вступу до мовознавства, причому апріорно саме завдяки своїй поширеності [Кочерган 2000: 69]. Іван Огієнко також наводить цю етимологію із посиланням на О.І.Соболевського [Огієнко 1915: 28]. Прихильником цієї теорії, очевидно, є й О.М.Трубачов, якого цитує Ю.Л.Мосенкіс: “Можна думати, що в устах фракійського населення Дніпро і Дністер позначалися за скіфською традицією однією назвою – *dup- (зі скіфського *danu-)” [Мосенкіс 2001: 68]. Проте Ю.Л.Мосенкіс підкреслює у цій цитаті слово “фракійський”, не помічаючи слова “скіфський” і таким чином відкидаючи ідею О.М.Трубачова лише про фракійське **посередництво** у запозиченні скіфських назв.

Відстоюючи іберо-кавказькі зв'язки назви Дунай, Ю.Л.Мосенкіс вдається до не дуже переконливих, на наш погляд, доказів – посилання на власні праці за відсутності згадки будь-кого іншого: “Слід враховувати й те, що на більшості територій, де протікає Дунай, давня присутність іранських племен сумнівна, тоді як носії кавказьких мов у передісторичній Європі були розселені, слід гадати, досить широко – від басків на Заході до Кавказу [пор. Мосенкіс, 1999, с. 3-10]” [Мосенкіс 2001: 67]. Можна зауважити, що спорідненість баскської мови з кавказькими взагалі досі не є загальноновизнаним фактом, і в ЛЕС [ЛЕС 1990: 70] вона розглядається як генетично ізольована.

До гідронімів із середземноморськими паралелями Ю.Л.Мосенкіс зараховує назву Прип'ять, порівнюючи її з назвами Гнилоп'ять і П'яток. Посилаючись на Етимологічний словник літописних географічних назв Південної Русі, дослідник пов'язує елемент pet- (pot-) із грецьким potamos “річка” [Мосенкіс 2001: 62]. Спробуємо додати свої міркування з цього приводу. Якби в славному місті Бердичеві дослідники, пройшовши через Козлодоївку і Злодіївку, вийшли на Загреблю до річки Гнилоп'яті, яку ще називають Гнилоп'яткою, вони б не стали відшукувати грецькі корені в назві цієї річки. Враження від порослих очеретом та осокою берегів, стоячої по берегах каламутної води, що тхне болотом, замуленого дна та хмар комарів дуже красномовно передає її дотепна і влучна слов'янська назва. Цілком припустима й українська етимологія назви річки, яка протікає по українських землях, – Прип'ять – як “прип'ята”, оскільки вона є притокою Дніпра. Ю.Л.Мосенкіс згадує про таку етимологію, закидаючи, що В.П.Шульгач реконструює праслов'янські назви [Мосенкіс 2001: 62]. Хочеться сподіватися, що хоч деякі гідроніми України мають не середземноморські та іберо-кавказьке, а слов'янське чи власне українське походження.

Таким чином, на прикладі назв річок можна помітити, що в принципі будь-

яка версія про походження будь-якого із українських топонімів має право на існування, в тому числі і трипільська. Але при цьому остання не може претендувати на роль стрункого вчення про всеохоплюючий вплив трипільської мови, як спорідненої з іберо-кавказькими, на індоєвропейські.

Як результат своїх досліджень Ю.Л.Мосенкіс подає систему субстратної лексики загальних назв (апелятивів). Деякі з них викликають роздуми, що призводять до певних сумнівів.

1. **Батько.** По-перше, згідно глотохронології, дана лексема належить до групи найбільш збережуваних слів, за якими можна доволі точно простежити час розходження споріднених мов. По-друге, в цього слова є паралелі в інших індоєвропейських мовах, насамперед, в російській, де за даними В.Даля, воно зберігалось в рязанській і тамбовській губерніях у формі **бать**, а також видозмінювалось у **бачка**, **бачкя**. ЕСУМ [Етимологічний словник української мови, далі ЕСУМ т.1: 152] подає паралелі з давньоінд. **pitar** “батько”, а також лат.**pater** та грецьк. **πατηρ**. В такому вигляді відповідність давньоіндійського **pitar**, готському **fadar** та англійському **father** може слугувати ілюстрацією звукового закону пересуву приголосних Раска – Грімма [Семереньи 1980: 32]. Тоді східнослов'янський початковий дзвінкий у слові **батько** можна пояснити дисиміляцією, в той час як поява українського слова **тато** (так само, як і рум. **tată**) може бути зумовлена асимілятивними процесами. По-третє, наведені в монографії паралелі праслов'янського ***bata**, **batja** з титулом правителя Нижнього Єгипту [Мосенкіс 2001: 104] перевірити практично неможливо (взагалі не вказано джерела, звідки взято такі відомості). В єгипетському письмі голосні не позначалися, але точно не відомо, було воно складовим чи консонантним [Гельб 1982: 78-86]. Вокалізація давньоєгипетської мови на сьогодні втрачена. Віддалене уявлення про неї дає сучасна коптська мова. Єгиптологи в різні часи по-різному прочитували ієрогліфи: так, широко відоме ім'я єгипетської цариці Нефертіті можна прочитати ще й як Нефр-ет [Гуліа 1969]. Тому немає впевненості, що титул давньоєгипетського правителя був саме **bata**, а не **bete**, **butu** або **beti**.

2. **Борвій.** Це слово дуже схоже на дериват, утворений від двох основ: буря і віяти, що не суперечить і його семантиці. Саме тому дана лексема і не досліджується в етимологічних словниках.

3. **Голос/галас.** Порівняння фонемного складу цього слова з подібними лексемами слов'янських мов має такі результати: 1) східнослов'янському повноголосцю відповідає західнослов'янське неповноголосся (польське **glos**, чеське **hlas**; румунське **glas**, очевидно, запозичене зі слов'янських мов); 2) початковий голосний тут був проривний. У порівнянні з ним. **gellen** “різко звучати”, англ. **call** “поклик”, ісл. **kalla** “кликати”, литовськ. **garsas** “звук” легко реконструюється індоєвропейський корінь ***gol-/*gal-/*gar-** [Цыганенко 1989: 87].

4. **Горобець.** Порівняння з польським **wróbel**, чеськ. **vrabec**, рос. **воробей** показує, що початковий **г** тут є специфічно українською рисою. Цікаво, що в румунській мові є запозичення з різних слов'янських мов, пов'язані з цим коренем: **horobăi** – метушитися, **vrăbói** – горобець. Виходячи з того факту, що

пам'ятки трипільської культури знаходяться в зоні формування румунського етносу (Кукутень), логічно було б припустити, що, будучи субстратно трипільським, слово **горобець** могло б зберегтися і в румунській мові у вигляді, найбільш подібному до першоджерела (як, наприклад, в українській). Проте в румунській мові наведені слова вочевидь запозичені з різних слов'янських мов. В "Історичній граматиці російської мови" В.В.Іванов подає приклад запозичення цього слова в естонську мову, що було, мабуть, ще в дописемний період: **varblane** [Іванов 1983: 143]. В.В.Іванов при цьому зазначає: "В спільнослов'янській фонетичній системі на початку її історії були сполучення голосних з плавними [r], [l]: [*or], [*ol], [*er], [*el], які були одержані цією мовою із *індоєвропейської мови-основи* (курсив наш – З.Р.) і які впродовж розвитку праслов'янської мови зазнали різних змін у певних фонетичних умовах" [Іванов 1983: 141].

5. **Горох**. В польській, чеській та болгарській мовах спостерігаються неповноголосні форми, що свідчить про спільнослов'янське походження. Г.П.Циганенко [Циганенко 1989: 90] порівнює це слово з литовським **žirnis** – горох; О.Семереньї [Семереньї 1980: 93] додає лат. **grānum** (горох), виводячи їх із індоєвропейського **gr#bno-** (розтертий). Можна ще додати готськ. **kaúrn** – пшениця, **kaurno** – зерно, санскритськ. **ḷīṛṇa** – розтертий (тобто зернові культури розтирали перед уживанням). Отже, індоєвропейське походження цього слова також вірогідне.

6. **Жито**. Порівняння зі старослов'янським **жито** – овочі, хліб, польськ. **żyto**, чеськ. **žito** показує, що 1) це слово спільнослов'янського фонду; 2) в ньому яскраво втілилася філософія землеробів, за якою життя людини підтримували рослини, переважно зернові культури. Отже, ця назва прозора пов'язана зі словами **жити**, **життя**, які, в свою чергу, походять від індоєвропейського кореня ***gei-/*goi-/*gi-** (жити). Це підтверджується такими паралелями, як укр. **гоїти**, **загоїтися**, болг. **гояѝ** – відгодовувати худобу, польськ. **gaić** – саджати, сіяти, а також литовськ. **gyvas** – живий та **gaivus** – бадьорий, давньоінд. **jives** – живий, **gayas** – дім, господа. Таким чином, слово **жито** (так само, як і **життя**) – належить до порівняно пізнього періоду чисто слов'янського розвитку індоєвропейської лексики. В підручниках з історичної граматики слов'янських мов подібні приклади завжди ілюстрували процеси так званої першої палаталізації приголосних, відкритої О.Х.Востоковим. Якщо вважати субстратно трипільською метафоричність назви **жита** як того, що дає **життя**, – це означає взагалі позбавити слов'ян здатності до образного мислення.

7. Розгляд назв металів: **залізо**, **мідь**, **олово**, **свинець**, **срібло**, – а також назву виробу з металу (**меч**) можна об'єднати загальними міркуваннями. Теоретично можливо припустити трипільське походження цих назв. Проте зазвичай в різних мовах для них існують свої назви, а також в слов'янських мовах спостерігається плутанина і, наприклад, польське **olow** означає свинець, а **cyna** – олово.

За історичною періодизацією трипільська культура належить до енеолітичної (тобто мідно-кам'яної). В цей час з'являються перші металеві знаряддя праці, виготовлені з міді. В найдавніших нашаруваннях поселень в Кукутень знаходять

лише сліди виготовлення мідних виробів, у найпізніших трапляються вже бронзові вироби [Всемирная история 1956: 239]. Бронза – сплав міді з оловом або іншими елементами, в якому немає цинку. Таким чином, субстратно трипільською могли б бути саме назви міді та олова. Назва заліза повинна з'явитися пізніше. Отже, варто почати з міді. Г.П.Циганенко вважає це слово індоєвропейським за походженням і виводить від кореня **(s)mei / *(s)moi* – бити (кувати), знаходячи паралелі в готськ. **mein** – рубати, різати та давньоірландськ. **mein** – метал, а також порівнюючи із сучасним нім. **schneiden** – кувати. Порівняння укр. **залізо** з польськ. **żelazo**, чеськ. **železo**, рос. **железо** показує, що початковий з з'являється внаслідок асиміляції. В ЕСУМ зазначається: “Думка про запозичення цього слова у доіндоєвропейського населення Європи потребує переконливої аргументації” [ЕСУМ т. 2: 228-229]. Г.П.Циганенко виводить це слово з індоєвропейського кореня **ǵhel* – “твердий, як камінь”, подаючи паралелі з давньоруської **gelzo** – залізо, грецьк. **chaliks** – камінь. Аргументом на користь індоєвропейського походження є відповідність **залізо** (< камінь) – **залоза** (каменеподібний), що існує в деяких мовах (як, наприклад, в українській).

Слово **меч** І.Огієнко вважає германізмом у слов'янських мовах [Огієнко 1915: 40]. ЕСУМ також зіставляє його з готськ. **mēkeis*, давньоісландськ. **mæker** та давньоніжньонімецьк. **māki**. Справді, саме подібне запозичення могло дати в результаті кінцевий **ч** у слов'янських мовах унаслідок першої палаталізації. Ця закономірність свідчить на користь германського походження. Проте Ю.Л.Мосенкіс не подає в зведеній таблиці паралелей із германських мов до слова **меч**. Хоча, заради справедливості, варто згадати, що в ЕСУМ говориться про неясне походження цього слова, а також подаються паралелі з грузинським та удинським словами, що називають відповідно гострий меч та серп.

8. **Іскра**. В ЕСУМ наводяться паралелі з лит. **aiškus** – ясний, виразний та ісл. **iskra** – про пекучий біль. Г.П.Циганенко порівнює це слово зі словом **яскравий**, що є і в польській мові, а також з грецьк. **eschara** – домашнє вогнище. Все це дає можливість говорити про індоєвропейське походження даної лексеми.

9. **Кермо**. Це слово можна порівняти з чеським **kormidlo**, а також із рос. **кирма** – велике стернове весло на носі і на кормі судна [ЕСУМ т. 2: 426], а також з польськ. **kierowac**, від якого походить укр. **керувати**. Польське слово, в свою чергу, виводиться із нововерхньонімецьк. **kehren**, що споріднене із дієсловом **keisa** – високо нести, підноситись, видаватись чимось. Усе це дає можливість припущення про індоєвропейське походження даного слова.

10. **Кінь, кобила**. Етимологічні словники подають походження цих слів як невизначене. У “Слові о полку Ігоревім” згадуються **комоні**. Це дає змогу виводити сучасні слова із кореня **komnъ* або **kobnъ* [Цыганенко 1989: 188]. Найважливіше, що слова **кінь** та **кобила** виводяться з однієї основи (як **кіт** – **кішка**, **качур** – **качка**, **щупак** – **щука**). Проте у Ю.Л.Мосенкіса ці слова розглядаються як такі, що походять від різних основ, і до кожного з них окремо наводяться паралелі з інших мов: до слова **кінь** – з германських, південно- та північнокавказьких та етрусської (кельтських – під питанням); до слова **кобила** – з

кельтських, грецької та латини [Мосенкіс 2001: 119]. Це свідчить про те, що Ю.Л.Мосенкіс не вважає слова **кінь** та **кобила** спорідненими. На наш погляд, ці слова мають все ж таки спільну основу.

11. **Марга**, варіант **маржина** – худоба. ЕСУМ подає паралелі з польськ. **marzena**, **marzyna**, сербськ. **mârxa**, угорськ. **marha**, пов'язуючи її із давньоверхньонім. **market** – торгівля, давньоангл. **mar(a)h** – кінь [ЕСУМ т. 3: 390]. Таке пояснення цілком вірогідне, оскільки можна спостерігати подібне переосмислення, але в зворотньому напрямку, із тюркськ. **товар**, що спочатку означало худобу, а вже потім – усе те, що призначалося на продаж [Огієнко 1915: 16]. Отже, це слово швидше можна назвати європейським новоутворенням, оскільки воно не має якихось паралелей в індоіранських мовах, але поширене в мовах Європи (в тому числі і в такій неіндоєвропейській мові, як угорська).

12. **Мурманька** (“мурашка”). Можна знайти багато паралелей у давніх та сучасних мовах: старослов. **мравнн**, польськ. **mrówka**, чеськ. **mravenec**, рос. **муравей**, укр. також **муравель** та **мурагель**. В.Поржезинський, порівнюючи рос. **муравей** зі старослов. **мравнн**, вказував, що правильною формою була б **морovej**, а сучасна розвинулася під впливом народної етимології аналогічно до слова **мурава** (укр. **моріг**) [Поржезинській 1910: 119]. Це спостереження можна зіставити із тим, що подає ЕСУМ: є яскраві паралелі з авестійськ. **maorī(š)**, ірл. **moirb**, давньоінд. **vamrī**, лат. **formica** < ***mormi(ca)** [ЕСУМ т. 3: 536]. Усе це можна порівняти із індоєвропейським коренем ***mr̥o-** (санскр. **mr̥oty-u** – вмирання), лит. **mīrti** – вмирати [Семереньи 1980: 93]. Можливо, в основу номінації тут було покладено той факт, що мурашки знаходять собі поживу на трупах і їхня поява асоціюється зі смертю.

13. **Мухомор**, **мухаїр**. Ці назви можна порівняти з чеськ. **muchomůrka**, рос. **мухомор**, а також з українськими назвами **моримуха**, **маремуха**, що є утвореннями від сполучення **морити мух**.

Один із підрозділів монографії присвячено морфологічним особливостям мови трипільської культури. Не вдаючись глибоко в етимологію залучених до морфемного аналізу слів, зауважимо, що **іменникові** суфікси, виділені дослідником у слов'янських мовах (-l), а також у хетській (-el) та етрусській (-l), і **прикметникові** в латинській (-al), грецькій (-al, -il) та грузинській (-el, -il) – це **різні** суфікси (а не один), виходячи як з їхньої функції, так і значень [Мосенкіс 2001: 121-122]. Адже нікому не спаде на думку твердити, що в українських словах **усміхнений** і **заціпеніти** використано один суфікс, лише на тій підставі, що вони формально подібні. Генетичний зв'язок між іменниковими та прикметниковими суфіксами у різних мовах не виключається, але потребує, на наш погляд, спеціального доведення.

Обґрунтовуючи трипільську субстратність суфікса -l- в індоєвропейських мовах, в тому числі і в українській, дослідник наводить також цитату із роботи О.І.Харсекіна, де йдеться про закінчення родового і давального відмінка -l, -al, -la в етрусській мові, а також родового відмінка -l (-al, -li, -ul) у кавказьких мовах у порівнянні з грузинським суфіксом присвійності -el- та з його аналогом у хатській

мові [Мосенкіс 2001: 123]. Незрозуміло, яке це має відношення принаймні до слов'янських мов, де відсутні і подібні закінчення, і подібні суфікси з функцією присвійності. Про інші індоєвропейські мови у цьому зв'язку також не згадується.

Виділяючи суфікс -as/ -os у словах **голос / галас**, Ю.Л.Мосенкіс каже про те, що “названий суфікс традиційно вважається доіндоєвропейським (виділяється у власних назвах типу Parn -ass -os, Hali -karn -ass -os, Kol -oss -ai, тощо, а також у загальних назвах thal -ass -a “море”, kypar -iss -os “кипарис”, kol -oss -os, “колос”, park -iss -os “нарцис”)” [Мосенкіс 2001: 124]. Взагалі традиції бувають різні, тому незайве вказати, коли і ким була започаткована саме така традиція, оскільки А.В.Десницька висловлювала дещо іншу точку зору на це питання: “Негрецьке, середземноморське походження слів із суфіксом -intho- (λαβυρινθος – “лабіринт”, α❖σαμινθος – “ванна” ті ін.), слів ο❖υος – “вино”, ε❖λαια – “олива”, κυπαρισσος – “кипарис” і т. ін. є добре відомим у науці фактом і являє собою звичайний випадок словникового збагачення мови за допомогою запозичення іншомовних термінів, які позначають нові для носіїв цієї мови (в даному разі для грецьких племен, що переселилися на Балканський півострів з північних областей) поняття. Для обґрунтування теорії субстрату подібні факти не дають по суті нічого.” [Десницкая 1955: 250]. Як добре видно з наведеного висловлювання, А.В.Десницька навіть повторювані суфікси, що добре помітні у групі запозичених слів, не вважає підставою для висновків про можливість існування мовного субстрату, чітко розділяючи мовний субстрат і чужомовні запозичення. Справді, в сучасному мовленні в словах **комфортабельний, операбельний, читабельний** використовується запозичений суфікс, який разом з тим не можна пояснювати теорією субстрату. Про сумнівність трипільського походження слова **голос** було згадано вище.

Тут є ще один важливий момент. Тоді як давні середземноморські мови справді визначаються доіндоєвропейськими, то їх зв'язок із кавказькими мовами ще потребує спеціального обґрунтування. Підстави для можливості таких зв'язків подає насамперед баскська мова, яку різні дослідники, з одного боку, вважають представниками середземноморських мов, а з іншого боку – спорідненою з кавказькими мовами [ЛЕС 1990: 490, 70]. Середземноморськими мовами створені пам'ятки, зафіксовані трьома типами письма: ієрогліфікою, складовим і фонетичним. Дешифрування усіх їх є проблематичним. Є припущення, що критське лінійне письмо може фіксувати якісь із середземноморських мов, що стали субстратом для деяких індоєвропейських (грецької, романських та ін.) [ЛЕС 1990: 485]. Крім того, існує думка, що два різновиди критського лінійного письма могли використовуватися для запису текстів різними мовами (А – однією із середземноморських, Б – грецькою) [ЛЕС 1990: 496; Гельб 1982: 99]. Звертаючи увагу на відкритоскладовість критського письма, Ю.Л.Мосенкіс згадує праслов'янську тенденцію до збереження відкритості складу і пов'язує їх спільністю мовного субстрату [Мосенкіс 2001: 39]. Цей субстрат автор у свою чергу виводить із трипільської культури. При цьому дослідник вважає, що цілком можливо свідомо проігнорувати той факт, що відкритоскладовим критським

письмом записані грекомовні тексти [Гельб 1982: 99]. Якраз грецька мова не характеризується відкритоскладовістю, але такий тип письма виявився для неї придатним. На наш погляд, тип письма взагалі не завжди пов'язаний із фонетичними особливостями мови, для запису якої він використовується. Наводячи приклади запису грекомовних текстів критським письмом, І.Є.Гельб показує, як закриті склади типу *tapt* можуть передаватися за допомогою знаків відкритоскладового силабарію: $\text{Ϝ}\text{Α}\text{μ}\text{ν}\text{ι}\text{σ}\text{ό}$ – A-mi-ni-so [Гельб 1982: 99]. Можна помітити, як, розглядаючи японське складове письмо, автор обережно припускає, що його відкритоскладовий характер може бути зумовлений особливостями самої мови. Але ці висновки не поширюються на так звані егейські силабарії, до яких належить і критське письмо, оскільки ці мови мертві, а письмо остаточно не дешифроване [Гельб 1982: 158-161].

Проте навіть якщо припустити субстратну природу тенденції до відкритості складу, незрозуміло, яким чином це можна узгодити із припущенням про зв'язки мови трипільської культури з іберо-кавказькими мовами. Адже саме в кавказьких мовах зі складною системою консонантизму (до 60 приголосних фонем у співвідношенні з 5 голосними, як у лезгинській мові) [ЛЕС 1990: 256] вже за визначенням, за логікою склад не може бути переважно відкритим, тобто в них обов'язково наявні і закриті склади. Про наявність закритих складів принаймні в інгуській мові згадано в ЛЕС [ЛЕС 1990: 176].

Взагалі можна помітити, що ідея кавказького субстрату в індоєвропейських мовах не нова. Вперше її висловив М.Я.Марр, який, народившись у Кутаїсі, справді був добре обізнаний із кавказькими мовами, а не лише з індоєвропеїстикою. Під впливом М.Я.Марра германіст Ф.Браун висловив думку про те, що “індоєвропеїзація” Європи відбулася внаслідок схрещування “праіндоєвропейців” із місцевим населенням, що розмовляло “яфетичними мовами” [Десницкая 1955: 253]. Цю саму ідею пізніше розвивав Ю.Покорний, щоправда, говорячи про хамітичний субстрат в Європі.

При всій неоднозначності сприйняття творчої особистості М.Я.Марра в науці у 80-х роках ХХ ст. намітився сплеск зацікавлення його працями і їх перегляд у напрямку позитивного осмислення. Наукове дослідження Ю.Л.Мосенкіса йде в цьому руслі, що можна тільки вітати, адже це спонукає до розвитку українського кавказознавства, яке перебуває зараз у процесі становлення. Як позитивний момент роботи Ю.Л.Мосенкіса можна відзначити також намагання створити струнку, логічну і послідовну систему субстратного впливу мови трипільської культури на індоєвропейську. Дослідник прагне показати, що цей вплив проходить наскрізно через усі рівні мовної ієрархії (фонетичний, морфологічний та лексичний). Саме у відсутності такого системного підходу закидали М.Я.Марру. Новою ідеєю роботи М.Ю.Мосенкіса є спроба пов'язати кавказький субстрат, який М.Я.Марр називав яфетичним, із трипільською культурою. Оскільки Ю.Л.Мосенкіс є прихильником моногенетичного пояснення розвитку мови, в його монографії є багато посилань на типологічну, а звідси й генетичну подібність мовних структур, які ніколи не визнавалися подібними (наприклад,

полінезійських, кавказьких та слов'янських). Ця ідея також не нова. Вона фактично розвиває гіпотезу про існування ностратичної макросім'ї, яку висловив В.М.Ілліч-Світич і яка передбачає об'єднання декількох відомих мовних сімей в одну. Щоправда, Ю.Л.Мосенкіс взагалі не посилається на дані, одержані В.М.Іллічем-Світичем, оскільки останній кавказьку мовну родину розділив між двома надсім'ями: ностратичною (картвельські мови) та палеоевразійською (нахсько-дагестанські та абхазо-адигейські). Щоправда, в умовах розвитку концепції зіткнення та протистояння цивілізації Заходу і Сходу і посилення напруженості у міжнародних відносинах будь-які гуманітарні концепції, засновані на пошуку спільних рис, заслуговують на увагу.

Тривалий час у лінгвістиці вважалося, що індоєвропейстика вичерпала себе. Це призвело до того, що порівняльно-історичне мовознавство в університетах розглядалося лише у курсі історії лінгвістичних вчень. Хотілося б, щоб із цим напрямком були добре знайомі наші сучасники. Можна дати високу оцінку сміливості роботи Ю.Л.Мосенкіса, але разом з тим варто зауважити, що іноді не завадила б обережність, тим більше, що автор у своїй праці неодноразово підкреслював важливість досягнень індоєвропейстики. На наш погляд, деякі з питань, поставлених у монографії "Мова трипільської культури", залишаються відкритими та потребують більш вагомих доказів.

Література

1. Всемирная история. – Т. 1. – М.: Государственное издательство политической литературы, 1956. – 746 с.
2. Гельб И.Е. Опыт изучения письма. – М.: Радуга, 1982. – 366 с.
3. Гулиа Георгий. Избранные произведения в 2-х томах. – Т. 2. Фараон Эхнатон. – М.: Художественная литература, 1969.
4. Десницкая А.В. Вопросы изучения родства индоевропейских языков. – М.-Л.: Издательство Академии наук СССР, 1955. – 331 с.
5. Етимологічний словник української мови. В 7-ми т. – К.: Наукова думка. – Т. 1. – 1983, Т. 2. – 1985, Т. 3. – 1989.
6. Кочерган М.П. Вступ до мовознавства. – К.: Видавничий центр "Академія", 2000. – 367 с.
7. Лингвистический энциклопедический словарь. – М.: Советская энциклопедия, 1990. – 685 с.
8. Мосенкіс Ю.Л. Мова трипільської культури. – К.: НДІТІАМ, 2001. – 168 с.
9. Огієнко И.И. Иноземные элементы въ русскомъ языке. – Кієвъ, 1915. – 136 с.
10. Проф. В.Поржезинскій. Элементы языковедения и истории русскаго языка. – М., 1910. – 170 с.
11. Семереньи О. Введение в сравнительное языкознание. – М.: Прогресс, 1980. – 407 с.
12. Рыбаков Б.А. Язычество древних славян. – М.: Наука, 1981. – 606 с.
13. Цыганенко Г.П. Этимологический словарь русского языка. – К.: Радянська школа, 1989. – 510 с.